

بررسی شاخصه‌های سلامت معنوی در تفسیر آیات طبیعت

علیرضا امینی*

محمدعلی رضایی اصفهانی**

چکیده

قرآن کریم در آیات فراوانی به موضوع طبیعت پرداخته است. طبیعت، نشانه و آیه‌ای از هستی‌بخش موجودات و خالق کیهان و بستری بالنده و زنده برای کسب و ارتقاء سلامت معنوی است. قرآن کتاب و دستورالعمل تشریح و قانونگذاری و هم کتاب تکوین و خلقت و آفرینش است. صدها آیه در قرآن، ظرفیت بالایی از تحصیل رهیافت بینشی و کنشی در ارتباط با طبیعت را در اختیار قرار می‌دهد که در کنار توجه به شریعت، اعتقادات و اخلاقیات، از مسیر شناخت و تفکر در آفرینش‌های بری و بحری، زمینی و آسمانی، جاندار و بی‌جان، دیدنی و نادیدنی، رفتارهایی که می‌تواند کسب و ارتقاء سلامت معنوی فردی و اجتماعی، جسمی و روحی را هموار نماید و انسان را به آرامش، امید و رضایت برساند؛ طبیعتی که برای انسان آفریده شده و گماشته او است برای اینکه در آبادانی آن بکوشد، از آن بهره‌برداری نماید و از فساد و افساد آن جلوگیری نماید تا از این طریق به همه مواهب مادی و معنوی تحصیل نشاط و آرامش جسمی و روحی، به‌ویژه بینش، کنش و منش موحدانه و در راستای کسب سعادت آخرت دست یابد و چنانچه در تعامل با پدیده‌های هستی نباشد، نمی‌توان رفتار مورد درخواست قرآن را محقق نمود و به معنویت مورد انتظار قرآن نائل آمد.

واژگان کلیدی

تفسیر علمی، آیات علمی، آیات طبیعت، سلامت معنوی، شاخص کنشی.

amini.r@staff.nahad.ir

rezaee.quran@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۹۷/۲/۶

*. استادیار گروه معارف اسلامی دانشگاه علوم پزشکی اصفهان (نویسنده مسئول).

** استاد جامعه المصطفیٰ (ع) العالمیه.

تاریخ دریافت: ۹۶/۷/۳

طرح مسئله

سلامت معنوی از موضوعات نوپدید در حوزه‌های فکری و تحلیلی است که براساس مبانی و اندیشه‌های مادی و الهی، تعاریف و مصادیق متفاوتی دارد. در اندیشه الهی معنویت را نوعی احساس و گرایش ذاتی انسان به امور غیرمادی مانند دانایی، خیر اخلاقی، جمال و تقدیس می‌دانند، که وجه تمایز انسان و موجودات دیگر است. (مطهری، ۱۳۷۴: ۳)

این معنویت در قرآن با واژه‌هایی مانند حیات طیبه، نور، فلاح، صراط مستقیم و قلب سلیم شناخته می‌شود و همگی به بعد ملکوتی و روحی انسان باز می‌گردد که هرچند با بعد جسمانی انسان متحد است، اما سلامت جسم اقتضائاتی دارد و سلامت روح و بعد معنوی و ملکوتی انسان نیز اقتضائات خاص خود را دارد. در اسلام هم سلامت جسمانی مهم است؛ زیرا جسم مرکب روح و ابزاری برای تدبیر نفس است و هم سلامت معنوی که وضعیتی است متناسب با ظرفیت‌های بینشی، گرایشی و توانایی برای تعالی و قرب به خدا. (عزیزی، ۱۳۹۳: ۳۱)

شاخص‌هایی که به واسطه آن سلامت معنوی را در دیدگاه مادی ارزیابی می‌نماید، هم محدود است و هم برای معنوی شدن اجباری به دین نیست. (نصر، ۱۳۷۸: ۷۴) ولی در نظر اندیشمندان مسلمان که برگرفته از آیات قرآن است، معنویت در باطن یک بیان و عمل نهفته است و به نوعی با نظام اعتقادی و اهداف یک عمل خاص ارتباط دارد و به این اعتبار موجودات جهان در تعبیر قرآنی «آیه» و «نشانه» اند. (مصباح، ۱۳۹۳: ۳۸)

برخی از آیات قرآن به بیان موضوع آفرینش و خلقت و ابعاد مختلف آن پرداخته است. یکی از وجوهی که ثمره تدبیر در این آیات است و با روش تفسیر موضوعی حاصل می‌شود، امور معنوی و شاخص‌هایی است که با آن می‌توان سلامت معنوی را مورد ارزیابی قرار داد، به‌ویژه اینکه خلقت و آفرینش را نشانه توحید و صفاتی مثل قدرت بی‌کران و علم گسترده الهی معرفی کرده تا باور انسان به خدا با دیدن نشانه‌های قدرت و علم او افزایش یافته و با آرامش، امید و رضایت راه پرهیزگاری و حق‌شناسی را بییماید و درصدد آبادانی زمین، رفاه و بازایی تمدن اسلامی باشد. این پژوهش با همین نگاه به طبیعت، بر آن است تا به این سؤال پاسخ دهد که «سلامت معنوی و شاخص‌های کنشی آن در ارتباط با طبیعت از منظر قرآن چیست؟»

ارتباط تنگاتنگ جسم و روح باعث می‌شود سلامت و بیماری هر یک بر سلامت و بیماری دیگری تأثیر گذارد. شاخص‌هایی جهت ارزیابی این بینش‌ها و کنش‌ها وجود دارد که دارا بودن یا نبودن سلامت معنوی در هر یک از ارتباطات چهارگانه را مشخص می‌سازد. یکی از وجوه ارتباطی، ارتباط با طبیعت و

آفرینش است که بستری برای هستی موجودات و بقاء و استمرار حیات آنان است. این ارتباط در تعادل‌بخشی و سلامت‌دهی معنوی نقش به‌سزایی دارد. با رهیافت قرآن، باید دیدگاه آیات را درباره خلقت و طبیعت یافت و رفتارهای خواسته‌شده در لابلای آیات مربوط به طبیعت و هستی را به‌دست آورد که مهم‌ترین آنها نگاه توحیدی و رفتار موحدانه پیدا نمودن از طریق مشاهده و تفکر در هستی است.

۱. رفتار موحدانه انعکاس آیات آفرینش

بخش زیادی از آیات قرآن و به تبع آن روایات اهل‌بیت به طبیعت و خلقت اختصاص دارد. به‌همان میزان که مباحث عقلی و کلامی و اعتقادی مورد توجه است باید بحث و بررسی پیرامون این آیات نیز مورد عنایت قرار گیرد؛ چه‌بسا در مباحث اعتقادی و جوانب مختلف آن در حوزه‌های مختلف به یک اشیاعی رسیده‌ایم اما در موضوع آیات علمی قرآن و به‌ویژه آیاتی که پیرامون خلقت و آفرینش است، با توجه به تأثیرات مادی و معنوی آن، به‌ویژه خداشناسی و خداجویی که اصل معنای حیات است و نتایجی که در بهبود زندگی و رفاه مادی و معیشتی انسان برای سالم زندگی کردن دارد و از مسیر آن، بندگی نماید، کوتاهی شده است.

سلامت معنوی وضعیتی است که با پی‌جویی هدف و غایت امور، تعادل در افکار و رفتار و تعالی و کمال روحی را در نظر دارد. یکی از عرصه‌هایی که اهداف متعددی را دنبال می‌کند و باید در راستای آن اهداف رفتارهایی را انجام داد، عرصه آفرینش است. آفرینش با بی‌کرانی و عظمتش مقاصدی را مدنظر دارد و به‌دنبال معنا و معنویتی است تا سر از پوچی و بی‌هودگی در نیابد و همراهی با آن و زندگی در آن به انسان و حیات او معنا دهد و سلامت معنوی او را تأمین نماید و انسان را امیدوار، آرام، شاد، راضی و خوش‌بین کند. این اهداف را می‌توان از نظر آیات تکوین که در قرآن کریم آمده است به چند گروه تقسیم نمود:

یک. طبیعت تجلی صفات و افعال الهی

هدف اصلی و اولیه این آیات، معرفت و تقویت مبانی اعتقادی اعم از درس‌های توحیدی و آگاهی و تقویت خداشناسی و خداجویی است. بیان یک سلسله از حقایق علمی و پرده‌برداری از آنها نه تنها راهگشای علوم و دانش بشری است، بلکه نتایج توحیدی اعم از شناخت و دل‌بستگی که همان علم حصولی و حضوری است را حاصل می‌نماید. بیش از هفت‌صد آیه قرآن (عباس‌نژاد، ۱۳۸۴: ۸۵) آیات خلقت در حوزه کیهان و جهان همه نشانه علم، قدرت، حکمت و عظمت خدا هستند و کجای عالم را می‌توان پیدا نمود که یکی از این نشانه‌ها نباشد. جهان‌بینی توحیدی، یعنی درک اینکه جهان از یک

مشیت حکیمانه پدید آمده است و نظام هستی براساس خیر و رساندن موجودات به کمالات شایسته آنها استوار است. (مطهری، ۱۳۸۷: ۱۶)

مهم‌ترین مسئله‌ای که در آیات مربوط به کیهان و آفرینش خداوندی در قرآن هدف‌گذاری شده است، نشانه بودن آسمان و زمین و دیگر ابعاد و صفات باری‌تعالی است که اگر این موضوع و اصل محقق و شناخته شود و مورد باور درست قرار گیرد، همه اهداف دیگر را با خود به‌همراه دارد. خدای متعال می‌فرماید: «به‌راستی در آسمان‌ها و زمین برای مؤمنان نشانه‌هایی است». (جائیه / ۳) بندگان با انصاف اگر به‌درستی در آسمان‌ها و زمین درنگ کنند، خواهند دانست کسی آنها را ساخته است و قطعاً باید سازنده‌ای داشته باشد، در نتیجه به خدا ایمان می‌آورند و وجودش را می‌پذیرند. (زمخشری، ۱۳۸۹: ۴ / ۳۵۲) علامه طباطبایی در معنای «آیات» می‌نویسد:

آیات به‌معنای علامت‌های دلالت‌کننده است، آیات تکوینی خدا اموری وجودی که با وجود خارجی خود دلالت بر یگانه بودن و متصف به صفات کمالیه و منزّه از هر نقص و حاجت می‌کند و ایمان به آن، یعنی ایمان داشتن به دلالت آنها بر هستی خداست و آیات قرآن کریم هم آیات نامیده شده، یا به‌جهت اینکه بیانگر آیات تکوین است و یا به این جهت که بیانگر معارف اعتقادی یا احکام عملی و اخلاقی است. (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۸ / ۲۴)

در راستای همین موضوع، برخی از آیات درصدد اثبات یکتایی خدا و ربوبیت مطلقه او بر کائنات است. خداوند از اینکه آیات و نشانه‌های توحید در آفرینش آسمان‌ها و زمین و باغ‌های زیبا، آرامش زمین، نهرها و کوه‌ها و بادهای رحمت‌خیز ببینی و به یکتایی خدا و رفتاری موحدانه نائل نشوی را نهایت انحراف، ناآگاهی و بی‌منطقی می‌داند «آیا آنچه شریک می‌پندارند بهتر است یا آن کس که آسمان‌ها و زمین را خلق کرد و برای شما آبی از آسمان فرود آورد، پس به‌وسیله آن باغ‌های بهجت‌انگیز رویانیدیم؛ کار شما نبود که درختانش را برویانید. آیا معبودی با خداست؟ نه بلکه آنان قومی منحرفند. آیا شریکانی که می‌پندارند بهتر است یا آن کس که زمین را قرارگاهی ساخت و در آن رودها پدید آورد و برای آن کوه‌ها را مانند لنگر قرار داد و میان دو دریا برزخی گذاشت؟ آیا معبودی با خداست؟ نه بلکه بیشترشان نمی‌دانند». (نمل / ۶۱ - ۶۰) بیان آیه این است که کسی که قدرت بر رویاندن باغ‌ها و میوه‌های پرثمر و شاداب دارد، واجب است بندگی و عبادت را برای او خالصانه انجام دهی و از شرک پرهیز نمایی. (طوسی، ۱۴۰۹: ۸ / ۱۰۸)

دو. تاثیر باور به قدرت و علم خدا جنبه دیگری که در آیات خلقت و آفرینش تأکیدی در راستای تقویت اندیشه و رفتار توحیدی است و می‌تواند آثار مهمی در سلامت معنوی انسان در آرام‌بخشی و امیدواری داشته باشد جلوه دادن صفات برجسته‌ای در

تدبیر جهان است، مانند عظمت، قدرت، علم، حکمت و رحمت الهی. آیه‌ای که از جامعیت برخوردار است و از آیات علمی قرآن می‌باشد، هم باب معرفت به قدرت و علم خدا راه باز می‌کند هم گستره آفرینش آسمان‌های هفت‌گانه و زمین‌های هفت‌گانه را مطرح می‌کند: «خدا همان کسی است که هفت آسمان و همانند آنها هفت زمین آفرید، فرمان خدا در میان آنها فرود می‌آید تا بدانید که خدا بر هر چیزی تواناست و بهراستی دانش وی هر چیزی را در بر گرفته است». (طلاق / ۱۲) خدایی که با چنین قدرت و علمی هستی را اداره می‌کند، می‌تواند انسان و احوالات او را اداره کند، پس هیچ جای تشویش و اضطراب نیست. آیه‌ای دیگر که گستردگی آفرینش را دلیل دیگری بر قدرت مطلق الهی می‌داند، می‌فرماید:

و خداست که هر جنبنده‌ای را ابتدا از آبی آفرید، پس پاره‌ای از آنها بر روی شکم راه می‌روند و پاره‌ای از آنها بر روی دو پا و بعضی از آنها بر روی چهارپا راه می‌روند، خدا هر چه بخواهد می‌آفریند در حقیقت خدا بر هر چیزی تواناست. (نور / ۴۵)

تعلیل بر این همه اختلاف است که با یک ماده که آب باشد، تمامی جانداران را خلق کرده و این اختلاف بسته به مشیت خداست و بس، چون وقتی قدرت مطلق شد و شامل هر مقدوری گردید، دیگر هیچ ممکن از ممکنات در به‌وجود آمدنش جز مشیت او به هیچ چیز دیگر متوقف نیست. (طباطبایی، ۱۳۷۵: ۱۵ / ۱۹۲) همچنین آیه:

همو است که شکافنده صبح است و شب را برای آرامش و خورشید و ماه را وسیله حساب قرار داده این اندازه‌گیری آن توانای دانا است. (انعام / ۹۶)

در پس تدبیر آمدن صبحگاهان و آسایش شبانگاهی و نظم خورشید و ماه، ناظمی عالم و مقتدر است. هم شکافنده دانه و هسته در اعماق زمین است و هم شکافنده صبح در کرانه آسمان در میان پرده ضخیم تاریکی شب است. آیاتی که هم بیانگر و درس توحید است و هم تنظیم سبک زندگی و بهره‌بردن از آرامش شب که با تاریکی و کم شدن نور جریان فعال خون در بدن، متوجه درون شده و سلول‌ها به استراحت فرو می‌روند و هرچه محیط تاریک‌تر، خواب عمیق‌تر می‌شود و این در کل جهان طبیعت، حیوانات و گیاهان حاکم است، هرچند زندگی ماشینی این نعمت را و به دنبالش سلامت جسم و روح را از ما گرفته است. (مکارم شیرازی و دیگران، ۱۳۷۴: ۵ / ۳۶۰)

سه. رفتاری در راستای معرفت توحیدی
به دنبال این معرفت، باید اعمال و رفتار ما جهتش الهی شود تا شاخصی باشد از سلامت معنوی که در پی ارتباط معنادار ما با طبیعت و درس توحیدی که به دست آمده است. بسیاری از آیات قرآن که بحث از

خلقت و طبیعت را دارد، رفتاری را مطالبه می‌کند که از شاخص‌های سلامت معنوی است. شکرگزار شدن و مسیر تقوا و پرهیزکاری را طی نمودن از جمله این رفتارها است که هر دوی آنها از ارزش‌های والای انسانی و کمالی است.

الف) پرهیزکاری

واژه تقوا از کلیدواژه‌های مهم در شاخص‌های سلامت معنوی، است، تقوا از ماده «وقایه» به معنای حفظ و نگهداری خود از ضرر و خطرات است. (راغب اصفهانی، ذیل «وقی») تقوا در قرآن در موارد مختلفی به کار رفته است از جمله در مورد رفتاری که پس از مشاهده آیات آفرینش، مورد انتظار است، چنان‌که بسیاری از انسان‌ها با توجه به فطرت توحیدی که سرشت الهی است در پاسخ به اینکه پروردگار آسمان‌های هفت‌گانه و عرش بزرگ کیست، می‌گویند:

همه از آن خدا است، حال با این اقرار رفتارشان را براساس تقوا و پرهیزکاری تنظیم نمایند «بگو پروردگار آسمان‌های هفت‌گانه و پروردگار عرش بزرگ کیست، خواهند گفت: خدا بگو: آیا پرهیزکاری نمی‌کنید». (مؤمنون / ۸۷ - ۸۶)

همان‌گونه که روزه برای پرهیزکاری است:

ای کسانی که ایمان آورده‌اید، روزه بر شما مقرر شده است، همان‌گونه که بر کسانی که پیش از شما بودند مقرر شده بود باشد که پرهیزکاری کنید. (بقره / ۱۸۳)

همچنین است عبادت: «خواهند گفت: خدا بگو: آیا پرهیزکاری نمی‌کنید» (بقره / ۲۱) نیز عمل به دستورات الهی: «و چون از شما پیمان محکم گرفتیم و کوه طور را بر فراز شما افراشتیم و فرمودیم آنچه را به شما داده‌ایم به جد و جهد بگیرید و آنچه را در آن است به‌خاطر داشته باشید، باشد که به تقوا گرایید» (بقره / ۶۳) و در کنار همه عواملی که انسان را در مسیر تقوا قرار می‌دهد، تفکر در نشانه‌های خدا در عالم هستی و تدبیر امور، می‌تواند زمینه تقوا را در انسان فراهم نماید: «به‌راستی در آمدورفت شب و روز و آنچه خدا در آسمان‌ها و زمین آفریده، برای مردمی که پروا دارند دلایلی آشکار است». (یونس / ۶)

از شاخص‌هایی که تعامل درست ما با آفرینش و پدیده‌های هستی را نشان می‌دهد این است که پرهیزکاری ما افزایش یابد، علی‌رغم اینکه بسیاری محیط‌های سرسبز و خوش آب و هوا را فضای مناسبی برای گناه و بی‌تقوایی می‌یابند. همان‌گونه که با نماز، روزه و انفاق می‌توان پرهیزکاری را ارزیابی نمود، با روش بینی و صفای باطنی حاصل از دیدن و حضور در پدیده‌های هستی نیز می‌توان زمینه‌ها و ظرفیت‌های تقوایی را مهیا و شکوفا نمود.

ب) حق‌شناسی

عمده رفتاری که پس از بیان آیات آفرینش از انسان خواسته شده، حق‌شناسی و شکرگزاری است و مهم‌ترین بُعد شکرگزاری به کار بردن نعمت‌ها در جایگاهشان است و اینکه نعمت‌دهنده کیست: «و از نشانه‌های او این است که بادهای بشارت‌آور را می‌فرستد تا بخشی از رحمتش را به شما بچشاند و تا کشتی به فرمانش روان گردد و تا از فضل او روزی بجوید و امید که سپاسگزاری کنید»؛ (روم / ۴۶) «و اوست کسی که دریا را مسخر گردانید تا از آن گوشت تازه بخورید و پیرایه‌ای که آن را می‌پوشید از آن بیرون آورید و کشتی‌ها را در آن شکافنده آب می‌بینی و تا از فضل او بجوید و باشد که شما شکر گزارید»؛ (نحل / ۱۴) «آیا آبی را که می‌نوشید دیده‌اید، آیا شما آن را از دل ابر سپید فرود آورده‌اید یا ما فرودآورنده‌ایم، اگر بخواهیم آن را تلخ می‌گردانیم پس چرا سپاس نمی‌دارید». (واقعه / ۷۰ - ۶۸)

اگر هستی از أشعه حیات‌بخش نور خورشید بی‌بهره شود، تاریکی، سکوت و مرگ همه جا را فرامی‌گیرد و همچنین آثار هدایتی نور ماه برای ساکنان زمین و وجود ماه و خورشید در به‌وجود آمدن روزها و هفته‌ها و ماه‌ها و سال که یک تقویم طبیعی برای تنظیم امور زندگی و اقتصادی و ... است، (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۸ / ۲۲۹) همه در پرتو صفای باطنی است که با پرهیزکاری به‌دست می‌آید و این آیات هم می‌تواند این صفای روحانی را ایجاد نموده و انگیزه‌های شنوایی را به‌وجود آورد و البته تأکید می‌کند که آفرینشی هدفمند را رقم زده‌ایم.

در آیه‌ای دیگر به نقش آب در حیات موجودات و چرخش عناصر عالم در به‌وجود آمدن آب اشاره دارد. از طرفی تابش آفتاب بر اقیانوس‌ها که آب‌های شور و تلخ دارند، آب خالص و شیرین را از زهرآلودگی پاک ساخته به‌صورت بخار به آسمان می‌فرستد. این بخارها فشرده و ابرهای باران‌زا شده، بادها آنها را حرکت داده و تبدیل به قطرات باران نموده و بر زمین می‌بارند: «خدا همان کسی است که بادها را می‌فرستد و ابری برمی‌انگیزد و آن را در آسمان هرگونه بخاورد می‌گستراند و انبوهش می‌گرداند، پس می‌بینی باران از لابلای آن بیرون می‌آید و چون آن را به هر کس از بندگانش که بخواهد رسانید، به ناگاه آنان شادمانی می‌کنند». (روم / ۴۸)

۲. شادی و آرامش در آفرینش

شادی در قرآن با مفاهیمی مانند «فرح»، «سرور»، «بشارت»، «لذت»، «بهجت»، «رضا» آمده که حاکی از حالت مثبت در انسان و مقابل غم و اندوه است (دهخدا، ذیل واژه «شادی») و از طرفی کاهش عواطف منفی زمینه را برای شادی و به‌دنبالش آرامش را فراهم می‌نماید.

اسلام به همه نیازهای واقعی انسان توجه دارد. یکی از لوازم زندگی موفق و معنوی، شادی و نشاط

است که خاستگاه آن درون قلب و روح انسان است که به دنبال آن دیگر اعضاء و جوارح هم از این شادی و نشاط بهره می‌برند. با بررسی عوامل شادی و نشاط در اسلام، پی خواهیم برد که اسلام دین شادی و نشاط است. البته با سبک‌سری، سرمستی و هرزگی مخالف است. انسان وقتی به شادی و آرامش باطنی می‌رسد که پیرو هوای نفس نباشد، کفران نعمت نکند، در شهوات غرق نشود، دنیاپرست نباشد، از تکبر و غرور به دور باشد و از طرف دیگر به رحمت خدا امید داشته باشد نه دیگران، دنبال جلب رضایت خدا باشد، ایمان به خدا و یاد خدا در دلش باشد.

تفریحات سالم، سیاحت و سفر، ورزش و ... همه از عوامل شادی‌بخش و نشاط‌آفرین است. در قرآن نباتات و گیاهان و باغ‌ها به‌عنوان عوامل «بهجت‌آفرین» معرفی می‌کند. دریاها، کوه‌ها، رودخانه‌ها، دشت و صحرا و جنگل همه جزء محیط زیست طبیعت به‌شمار می‌روند. محیط پاک و باصفا، زندگی را شاداب و معطر می‌کند.

امام صادق علیه السلام می‌فرماید:

نگاه به گل‌های رنگارنگ و درختان سرسبز و خرم، چنان لذتی می‌بخشد که هیچ لذتی را با آن برابر نمی‌توان کرد. (مجلسی، ۱۳۶۲: ۳ / ۱۲۹)

در مجمع‌البیان «بهیج» را از بهجت به‌معنای چشم‌نواز و شگفت‌آور می‌داند و از قول اخفش می‌نویسد:

«بهیج» آن است که اگر بیننده آن را ببیند شاد و مسرور شود. (طبرسی، ۱۳۷۳: ۹ / ۲۱۳)

عصر ماشین و تکنولوژی منجر به کاهش شادی در انسان شده و تبدیل به یک گمشده گردیده و بسیاری این شادی را در بیرون جستجو می‌کنند، درحالی‌که نشانی که قرآن از شادی می‌دهد، شادی درونی است که ماندگار و اثرگذار برای اهداف والاتر توحیدی است. به‌طور قطع یکی از سنجه‌ها و شاخص‌های سلامت معنوی، برخورداری از شادی است.

در کنار عواملی همچون ارتباطات اجتماعی، ازدواج، ثروت، عامل زیست محیطی و برخورداری از طبیعتی سالم و پاک و به دور از آلودگی از عوامل مهم شادی‌آفرین است.

یک، شادی و معنا بخشی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
از جمله مفاهیمی که در قرآن برای شادی آمده، واژه «بهجت» است که به‌معنای سرور و شکفتگی است که با دیدن مناظر و رنگ‌ها به‌دست می‌آید (مصطفوی، ۱۳۷۴: ۱ / ۳۷۴) و در قاموس «بهجت» به‌معنای منظره خوش است که بیننده را شاد می‌کند. (قرشی، ۱۳۷۱: ۱ / ۲۳۹) در سه آیه از قرآن در ادامه حضور جلوه‌های توحید در مظاهر طبیعت و معرفی خدای یگانه، با معرفی وجه شادی‌آفرین، پدیده و مناظر زیبا که

در باغ‌ها و گیاهان است، با مشرکان و کافران احتجاج و استدلال می‌کند و بر یکتایی خدا و رستاخیز عظیم از مسیر آفرینش دلیل می‌آورد. این همان مسیر قرآنی سلامت معنوی است که با معناداری آفرینش که باید به توحید و آخرت ختم شود، شادی و آرامش را هم به دنبال دارد؛ چون در اکثر زندگی‌های معنادارتر، زندگی‌های شاد نیز هستند و کسانی که نمی‌توانند در زندگی معنا بیابند و زندگی‌شان به شدت فاقد معنا است، احتمالاً قادر نخواهند بود که به شادی دست یابند. (اشنایدر، ۱۳۹۰: ۷۵)

در سوره حج، ترسیمی زیبا، از بهجت‌آفرینی گیاهان زیبا، پس از بارش باران و رویش نباتات ارائه می‌کند تا انسان حق‌طلب به حقانیت خدای یکتا و حیات‌بخشی و قدرت مطلق او، واقف گردیده و قطعیت قیامت را باور نماید و اگر انسان خوب نظر کند، همچنان که آن بارش و رویش شادی‌بخش است، این باور متعالی به خدا و رستاخیز هم بهجت‌آفرین است و هردو، دو روی یک سکه زندگی توحیدی و دستیابی به سلامت معنوی است.

دو. شادی و بندگی

در سوره «ق» پس از توصیف آسمان زینت داده شده با ستارگان و گسترش زمین و رویش انواع گیاهان بهجت‌انگیز در آن، بهره‌مندی از پدیده‌های زیبا و شادی‌آفرین را برای بینایی، بیداری و بندگی همراه با انابه می‌داند، می‌فرماید:

مگر به آسمان بالای سرشان ننگریسته‌اند که چگونه آن را ساخته و زینتش داده‌ایم و برای آن هیچ‌گونه شکافتگی نیست و زمین را گسترده کردیم و در آن لنگرآسا کوه‌ها فرو افکندیم و در آن از هر گونه جفت دل‌انگیز رویانیدیم، تا برای هر بنده توبه‌کاری بینش‌افزا و پندآموز باشد. (ق / ۸ - ۶)

این شادی‌آفرینی آفرینش را همراه با رفتاری در راستای عبودیت و بندگی خدایی می‌داند که شایسته پرستش و بازگشت به او است. اگر آسمان را بنا و زمین را گسترده کردیم و اگر عجایی از تدبیر در آن جاری ساختیم، همه برای این بود که تبصره‌ای باشد تا انسان‌ها بصیرت یابند و ذکرى باشد تا آنان تذکر یابند و معلوم است این دو در افرادی به کار می‌افتد که زیاد به سراغ خدا و به سوی خدا رجوع می‌کنند. (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۸ / ۵۰۹)

پیام‌های این بخش از آیات را می‌توان چنین باز گفت:

۱. در مکتب انبیاء، زیبایی‌ها و سرورها، وسیله غفلت نیست، بلکه وسیله رشد و قرب است.
۲. تواضع، زمینه فهمیدن و غرور، باعث محرومیت است.

۳. ارزان‌ترین، عمومی‌ترین، نزدیک‌ترین، سالم‌ترین، بادوام‌ترین، هدف‌دارترین و جامع‌ترین نشاطها، نگاه در آفریده‌های الهی است.

۴. نگاه به گیاهان و مناظر طبیعی، عاملی برای ایجاد نشاط و سرور است. (قرائتی، ۱۳۸۶: ۱۱ / ۲۰۷)

سه. خوش‌بینی به خلقت

شادی‌آفرینی و بهجت‌زایی گیاهان و درختان در کنار دیگر فواید آنان مثل، حفاظت از خاک، تعادل‌بخشی در دمای محیط و تأمین بخشی از غذای انسان، مورد اشاره قرآن است که با سرسبزی برگ‌ها و رنگارنگی گلبرگ‌ها و غنچه‌ها، تأثیر فراوانی در سلامت جسمی و معنوی انسان دارد.

طبیعت و آفرینش، مملو از جلوه‌های شادی‌آفرین و آرامش‌بخش است، از منظره زیبای طلوع و غروب خورشید به‌ویژه در بستر دریا و کوه، تا رنگ‌های متنوع در گیاهان، میوه‌ها، درختان، پرندگان، حیوانات، آبشارها و رودخانه‌ها، فصول مختلف سال به‌ویژه بهار زیبا، همه و همه از جلوه‌های بسیار شاد و شادی‌بخش عالم هستی هستند که هم خود زیبا هستند و باعث شادی و نشاط روح و جان و صحت جسم می‌شوند و هم آیات الهی هستند؛ با تفکر در این نشانه‌ها بر ایمان مذهبی افزوده شده و خود ایمان بهجت‌آفرین و شادی‌بخش است و در نتیجه آرامش را هدیه می‌دهد. در پرتو ایمان مذهبی، انسان به نظام هستی و قوانین حاکم بر آن خوش‌بین می‌شود و این خوش‌بینی در شادی و بهجت‌زایی تأثیر دارد. شهید مطهری می‌نویسد:

اولین اثر ایمان مذهبی از نظر بهجت‌زایی و انبساط‌آفرینی، خوش‌بینی به جهان و خلقت است؛ چون آفرینش را هدف‌دار و هدف را خیر و تکامل و سعادت معرفی می‌کند، طبعاً دید انسان نسبت به نظام هستی و قوانین حاکم بر آن را خوش‌بینانه می‌سازد. (مطهری، ۱۳۸۳: ۳۸)

۳. بهره‌وری مؤثر از طبیعت

بهره بردن از مواهب طبیعت و آفرینش در راستای زندگی فردی و اجتماعی و حتی تمدن‌سازی با رویکرد و نگاه توحیدی و آخرتی، یکی از برجستگی‌های آیات آفرینش و طبیعت است. جوامع اسلامی در سایه بهره‌مندی از تمام ظرفیت آفرینش باید پیشرفته‌ترین، سربلندترین و ثروتمندترین جوامع بشری باشند و در سایه این ثروت و پیشرفت موجبات تعالی معنوی را فراهم نمایند. بایدها و نبایدهای بهره‌مندی از طبیعت جهت رشد و تعالی مادی و معنوی از موضوعات مورد اهتمام آیات طبیعت و آفرینش است.

یک. حق بهره‌وری

پشت پا زدن به مواهب آفرینش و بهره نبردن از آن و مسیر رهبانیت و صوفی‌گری را طی نمودن، به هیچ‌وجه توصیه نشده و قرآن با آن مخالف است. درک درست و جامع از تعالیم اسلام می‌فهماند در عین دل‌ن بستن به زیورهای دنیا و نداشتن روحیه مصرف‌گرایی و طریق زهد را با مفهوم عمیق و ژرف اسلامی آن طی نمودن، نه تنها مانع پیشرفت نیست، بلکه عامل توسعه است؛ زیرا تقویت سرمایه ملی و بنیه اقتصادی جامعه است. انسان حق ندارد خودش را از مواهب گسترده محروم سازد و زندگی فقیرانه و سختی را برای خودش رقم بزند و بدتر اینکه برخلاف همه تأکیدات دین، سربار دیگران و برای تأمین معیشت دستش دراز باشد، قرآن می‌فرماید:

ای پیامبر بگو زیورهایی را که خدا برای بندگانش پدید آورده و نیز روزی‌های پاکیزه را چه کسی حرام گردانیده، بگو این نعمت‌ها در زندگی دنیا برای کسانی است که ایمان آورده‌اند و روز قیامت نیز خاص آنان می‌باشد، این‌گونه آیات خود را برای گروهی که می‌دانند به روشنی بیان می‌کنیم. (اعراف / ۳۲)

نیز در جای دیگر می‌فرماید:

ای کسانی که ایمان آورده‌اید، چیزهای پاکیزه‌ای را که خدا برای استفاده شما حلال کرده حرام م شمارید و از حد مگذرید که خدا از حدگذرندگان را دوست نمی‌دارد و از آنچه خداوند روزی شما گردانیده، حلال و پاکیزه را بخورید و از آن خدایی که به او ایمان دارید، پروا دارید. (مائده / ۸۸ - ۸۷)

دو. تلاش برای رفاه

دعوت قرآن به شناخت قوانین آفرینش، آثار و خواص پدیده‌های گوناگون هستی و کار و تلاش جهت بهبود و ارتقاء وضعیت معیشت و رفاه زندگی است.

آیاتی که با عبارت «جعل لکم» آمده (انعام / ۹۷؛ یونس / ۶۷ و نحل / ۸۰) «خلق لکم» (بقره / ۲۹) و «سخر لکم» (ابراهیم / ۳۴ - ۳۳؛ نحل / ۱۲؛ حج / ۶۵ و لقمان / ۲۰) همه گویای همین منظور است. بر همین اساس بسیاری از پیامبران و صالحان خداجو، در پی کشف قوانین هستی و بهره‌برداری از آن برای بهتر زیستن انسان و تعالی معنوی او است. قرآن انسان را پدیده‌ای زمینی و آبادانی زمین را وظیفه انسان می‌داند و می‌فرماید:

و به سوی قوم ثمود برادرشان صالح را فرستادیم. گفت: ای قوم من خدا را بپرستید برای

شما هیچ معبودی جز او نیست او شما را از زمین پدید آورد و آبادانی آن را به شما واگذاشت. پس از او آموزش بخواهید آنگاه به درگاه او توبه کنید که پروردگرم نزدیک و اجابت‌کننده است. (هود / ۶۱)

پس با کار و کوشش و ابزاری که در اختیار است به عمران ارض همت گمارید و منابع نهفته و ذخایر سرشارش را استخراج، فرآوری و بهره‌برداری کنید. خداوند کمترین حق شکرگزاری از در اختیار قراردادن امکانات فراوان زندگی را استفاده صحیح از آنها می‌داند و می‌فرماید:

و قطعاً شما را در زمین قدرت عمل دادیم و برای شما در آن وسایل معیشت نهادیم (اما) چه کم سپاسگزاری می‌کنید. (اعراف / ۱۰)

قرآن می‌فرماید: «و لقد آتینا داود و سلیمان علماً» (نمل / ۱۵) نکره آمدن علم هم نشانه عظمت و وسعت دانش است هم نشانه اهمیت آن، هم شامل دانش‌هایی الهی و هم دانش‌هایی برای تسخیر هستی. تسخیر کوه‌ها، نرم شدن آهن، تسخیر باد. (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۵ / ۴۹۶)

سلطنت یک پیامبر الهی نشان از اهمیت بهره‌گیری مواهب مادی و معنوی برای خدمت فراگیر مادی و معنوی به انسان‌ها است. آنچه ملکه سبأ را تسلیم نمود، شوکت و عظمت سلطنت حضرت سلیمان علیه السلام در به خدمت گرفتن امکانات بود. نمونه دیگر بهره‌گیری از تمامی امکانات مادی در عالم آفرینش در کنار مدیریت و درایت، در داستان ذوالقرنین است، خدای متعال می‌فرماید:

ما در زمین به او امکاناتی دادیم و از هر چیزی وسیله‌ای بدو بخشیدیم، تا راهی را دنبال کرد. (کهف / ۸۵ - ۸۴)

در سه آیه تکرار می‌کند که او با استفاده از این امکانات و اسباب گوناگون توانست قدرتمندانه در زمین تصرف نماید و هیچ مانعی مزاحمش نباشد و او این بهره‌برداری را با هدف خدمت و با اراده و دستور الهی انجام می‌دهد. قطعه‌های آهن را ذوب نموده و در شکاف‌ها و سوراخ می‌ریزد، میان دو کوه را پُر می‌کند تا مانع از تهاجم اقوام شرور باشد. (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۳ / ۵۰۶)

سه. بازیابی تمدن اسلامی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
شکل‌گیری تمدن اسلامی در ابعاد وسیعش در دورانی از شکوفایی دانش در میان مسلمین، مرهون اشارات و تأکیدات قرآن بر توجه به کاینات است تا زمانی که مسلمانان در کنار اهتمام به علوم عقلی و نقلی، به علوم تجربی که مبادی آن در آفرینش و طبیعت است، مطالعه، پژوهش و بهره‌برداری از هر آنچه در هستی است در جهت بندگی و خدمت را مدنظر خود قرار دادند، سیادت و دست برتری را بر

همگان داشتند، در دانش‌هایی که منجر به فناوری و تولید می‌شود، مانند فیزیک، شیمی، ریاضی، پزشکی، عمران، مکانیک و ... صاحب‌نظر شده و سخاوتمندانه آن را در اختیار جویندگان دانش و فناوری قرار دادند و مرجعیت علمی و فناوری را طی قرن‌ها برای خود حفظ نمودند.

هنگامی که استفاده از علوم طبیعی در دنیای اسلام به تدریج کنار گذاشته شد، کسان دیگری که به دنبال کشف قوانین طبیعت بودند، بر جهان مسلط شدند، شکافی عمیق بین دین و دنیای مردم به وجود آمد و مسلمانان همراه با جذب علوم غربی، مظاهر حیات غربی را نیز جذب کردند و اکنون هم حیات مادیشان در خطر است و هم معنویات را از دست داده‌اند. (گلشنی، ۱۳۸۰: ۷۲)

قرآن درختان و گیاهان را با عنوان «متاع» و «معیشت» که می‌توانند نیازمندی‌های بشر را در ابعاد جسمی و روحی برآورده سازند، معرفی می‌نماید و می‌فرماید: «پس انسان باید به خوراک خود بنگرد، تا وسیله استفاده شما و دام‌هایتان باشد» (عبس / ۲۴ و ۳۲) در زبان عربی، به خوردنی، دیدنی، بویدنی، چشیدنی، لمس کردنی و ... که لذت‌آور باشد، متاع گفته می‌شود (طوسی، ۱۴۰۹: ۱۰ / ۲۷۶) و در آیه‌ای دیگر می‌فرماید:

و زمین را گسترانیدیم و در آن کوه‌های استوار افکندیم و از هر چیز سنجیده‌ای در آن رویانیدیم و برای شما و هر کس که شما روزی دهنده او نیستید در آن وسایل زندگی قرار دادیم. (حجر / ۲۰ - ۱۹)

همه آیاتی که زمین را تحت تمکین و مستخر انسان می‌داند، بیانگر توانمندی انسان بر فرآوری و بهره‌وری از هستی در جهت آسایش و آرامش موجودات است: «و قطعاً شما را در زمین قدرت عمل دادیم و برای شما در آن وسایل معیشت نهادیم اما چه کم سپاسگزاری می‌کنید»، (اعراف / ۱۰) «و بدین‌گونه یوسف را در سرزمین مصر قدرت دادیم که در آن هر جا که می‌خواست سکونت می‌کرد، هر که را بخواهیم به رحمت خود می‌رسانیم و اجر نیکوکاران را تباه نمی‌سازیم»، (یوسف / ۵۶) «و آنچه را در آسمان‌ها و آنچه را در زمین است به سود شما رام کرد همه از او است قطعاً در این امر مردمی که می‌اندیشند نشانه‌هایی است». (جاثیه / ۱۳)

امام صادق علیه السلام به مفضل می‌فرماید:

ای مفضل، درباره گیاهان و منافع گوناگون و متعدد آنها بیندیش، بنگر که خدا چگونه میوه‌ها را برای تغذیه انسان آفریده و کاه را برای علف حیوانات و هیزم را برای آفرودختن آتش و چوب را برای انواع تجارت‌ها و پوست، برگ و ساقه و ریشه درختان را برای انواع

منفعت‌ها. این منافع، بسیار زیاد است، شأنی در خور و جایگاهی بلند در زندگی ما دارد. (مجلسی، ۱۳۶۲: ۳ / ۱۳۲)

نتیجه

قرآن کتاب معنویت و نشان دادن و باز نمودن راه‌های سلامت معنوی به‌روی همگان است، به‌ویژه برای کسانی که خواستار آن هستند: «خدا هر که را از خشنودی او پیروی کند به‌وسیله آن کتاب به راه‌های سلامت رهنمون می‌شود و به توفیق خویش آنان را از تاریکی‌ها به‌سوی روشنایی بیرون می‌برد و به راهی راست هدایتشان می‌کند». (مائده / ۱۶) این راه‌ها همان «آیات» و دلالت‌هایی هستند که گاه در کتاب تشریح آمده و گاه در کتاب تکوین و خلقت کاینات.

مهم‌ترین هدف گذاری‌ها در آیات آفرینش یافت می‌شود که عمده آن دلالت این آیات بر هستی خدا و صفات باری تعالی است که اصل معنا و همه سلامتی است. با این هدف که هنگامی که شناخت و بینش انسان توحیدی شد، رفتارهای او نیز در جهت تقوا و سپاسگزاری به درگاهش، موحدانه می‌شود. البته از آنجایی که آفرینش شاهکار افعال الهی در جلوه‌گری و ظهور صفات جلال و جمال الهی است، سمع و نظر را انبساط و بهجت می‌دهد و شادی و نشاط درونی و بیرونی را ایجاد می‌نماید و حال انسان را خوش می‌کند. اینجاست که وظیفه‌ای بس سنگین در قبال چنین موهبتی عظیم و راهگشا در معنایابی و خوشبختی در دنیا و آخرت، پیش‌روی انسان است که در حفظ و تأمین طبیعت و جلوگیری از تخریب و تباهی و ارتقاء و توسعه آن، نهایت تلاش و مراقبت را انجام دهد.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم، ترجمه محمد مهدی فولادوند.
- اشنايدر، لویز، ۱۳۹۰، معنویت و روان‌شناسی مثبت، ترجمه و تلخیص مهرداد کلاتری و دیگران، اصفهان، کنکاش.
- حویزی، عبدعلی بن جمعه، ۱۴۱۵ ق، تفسیر نورالثقلین، تحقیق سید هاشم رسولی محلاتی، قم، اسماعیلیان، چ چهارم.
- دهخدا، علی اکبر، ۱۳۷۳، لغت‌نامه فارسی، تهران، دانشگاه تهران.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ۱۴۱۲ ق، المفردات فی غریب القرآن، بیروت و دمشق، الدار الشامیه و دار العلم.
- زمخشری، جارالله محمود بن عمر، ۱۳۸۹، تفسیر الکشاف، ترجمه مسعود انصاری، تهران، ققنوس.

- طباطبایی، سید محمدحسین، ۱۳۷۴، *المیزان فی التفسیر القرآن*، ترجمه محمدباقر موسوی همدانی، قم، دفتر انتشارات اسلامی، چ پنجم.
- طبرسی، فضل بن حسن، ۱۳۷۳، *مجمع البیان لعلوم القرآن*، تهران، ناصر خسرو، چ سوم.
- طوسی، محمد بن حسن، ۱۴۰۹ ق، *التبیان فی تفسیر القرآن*، قم، مکتب الاعلام الاسلامی.
- عباس نژاد، محسن و دیگران، ۱۳۸۴، *قرآن و علوم طبیعی*، مشهد، بنیاد پژوهش‌های قرآنی حوزه و دانشگاه.
- عزیزی، فریدون، ۱۳۹۳، *سلامت معنوی*، تهران، انتشارات حقوقی.
- قرائتی، محسن، ۱۳۸۶، *تفسیر نور*، تهران، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، چ نهم.
- قرشی، سید علی‌اکبر، ۱۳۷۱، *قاموس قرآن*، تهران، دار الکتب الاسلامیه.
- گلشنی، مهدی، ۱۳۸۰، *قرآن و علوم طبیعت*، تهران، نشر مطهر، چ دوم.
- مجلسی، محمدباقر، ۱۳۶۲، *بحار الانوار الجامعة لدرر أخبار الائمة الأطهار*، تهران، دار الکتب الاسلامیه، چ چهارم.
- مصباح، مجتبی، ۱۳۹۳، *سلامت معنوی از دیدگاه اسلام*، تهران، انتشارات حقوقی.
- مصطفوی، حسن، ۱۳۷۴، *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- مطهری، مرتضی، ۱۳۸۲، *انسان و ایمان*، تهران، صدرا.
- _____، ۱۳۸۷، *جهان‌بینی توحیدی*، تهران، صدرا.
- مکارم شیرازی، ناصر، ۱۳۷۴، *تفسیر نمونه*، تهران، دار الکتب الاسلامیه.
- نصر، سید حسین، ۱۳۷۸، «معنویت و علم، همگرایی یا واگرایی»، ترجمه فروزان راسخی، *نقد و نظر*، ش ۱۹ و ۲۰، ص ۸۷-۷۴.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی